

Н. О. ГЕРАСИМЕНКО (Київ)

**ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА
М. В. ДОВНАР-ЗАПОАЬСЬКОГО (1864—1934)**

Однією з найяскравіших постатей в історичній науці України, Білорусії та Росії є історик, археограф, фольклорист і етнограф М. В. Довнар-Запольський. У радянській історіографії його згадували переважно у критичному плані, як історика ліберально-буржуазного напрямку, а його життя, наукова та педагогічна діяльність залишалися маловивченими. Лише у 90-х рр. ХХ ст. з'являються ґрунтовні, без класових упереджень дослі-

дження його життєвого шляху, здійснюються кроки з осмислення його наукової спадщини¹.

Народився Митрофан Вікторович 2 червня 1864 р. у м. Речиці, Мінської губернії у сім'ї столоначальника Речицького повітового поліцейського управління, спадкового дворянина Віктора Мартиновича Довнар-Запольського. У зв'язку з матеріальними нестатками сім'я переїхала у болгарське місто Пловдив, де в той час проживав старший брат майбутнього історика Петро. Згодом батько після конфлікту із старшим сином повернувся з Митрофаном до Білорусії².

Через переїзди і матеріальну невлаштованість М. В. Довнар-Запольський декілька разів міняв місце навчання. В одинадцять років його віддали до мінської гімназії, де він провчився один рік. За цей час батько знайшов роботу у м. Мозирі (посаду мирового судді) та помешкання на вулиці Покровській і перевів сина до мозирської прогімназії. У ній хлопчик закінчив 6 класів. У 1885 р. батько перевів його до 7 класу київської Першої чоловічої гімназії, з якої у 8 класі його було виключено. Причиною виключення стала заборонена література, яку знайшов у його помешканні інспектор гімназії А. Старков. Це були поема Т. Г. Шевченка "Марія", українські журнали "Громада" й "Основа", лист відомого історика М. Костомарова до видавця "Колокола" та ін. Як показало слідство, проведене в гімназії, Митрофан Довнар-Запольський купив цю літературу в Болгарії, де гостював у матері³.

Як відомо, за Емським указом, виданим царським урядом 18 травня 1876 р., друкування української літератури, а також ввіз її з-за кордону заборонялися. Тому причиною виключення М. В. Довнар-Запольського із гімназії був не тривожний час і "выступления народовольцев", що, як вважає відомий дослідник життя та діяльності вченого С. І. Михальченко, "заставили власти предержавные смотреть на подобные события через лупу", а порушення царського указу. 4 березня 1888 р. педагогічна рада гімназії прийняла суворе рішення виключити Митрофана Вікторовича із гімназії за два місяці до випускних іспитів без права вступу в інші навчальні заклади⁴.

Це рішення педагогічної ради могло мати для нього погані наслідки, оскільки зачиняло перед ним двері вищих навчальних закладів і відповідно робило неможливим заняття наукою, схильність до якої проявилася у нього під час навчання у київській гімназії.

Очевидно, у справу втрутився батько, Віктор Мартинович, якому вдалося домогтися перегляду рішення ради. 14 березня 1888 р. рада заслухала окрему думку законовчителя М. Златоверховника та вчителя П. Іващенко. Вони просили про пом'якшення рішення ради і добилися зняття пункту про заборону вступу до інших навчальних закладів. Це дало змогу М. В. Довнар-Запольському у 1889 р. витримати іспити на атестат зрілості у Четвертій київській гімназії⁵.

Під час навчання у Першій гімназії та після виключення з неї головним джерелом існування для Митрофана Вікторовича стали приватні уроки і публікація невеликих дописів про життя Мозиря та Києва, а також статей з білоруської етнографії у київській "Заре", петербурзькому "Еженедельном обозрени" та "Виленском вестнике". Крім того, у 1888 р. вийшла друком його перша окрема книжка "Белорусская свадьба. Свадебные песни", а згодом і "Календарь Северо-Западного края"⁶.

Для М. В.* Довнар-Запольського серйозною проблемою при виборі майбутньої професії стала відсутність коштів. За навчання в університеті треба було платити, тому він звернувся за допомогою до батька. Проте

Віктор Мартинович у листі від 25 липня 1889 р. радив сину розраховувати на власні сили ("Впрочем если можешь поступить в университет без ничьей помощи, то поступай"), але вважав, що краще звернутися з проханням до губернатора про отримання посади чиновника або якоїсь іншої "с хорошим содержанием"⁷.

Все ж батько поклопотався про те, щоб син не платив за навчання в університеті і 18 грудня 1889 р. повідомив про отримання свідоцтва про звільнення його від "взноса денег за воспитание в университете"⁸.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. XIX ст. на історико-філологічному факультеті працювали відомі вчені: В. С. Іконников, П. В. Голубовський та інші, які входили до київської школи істориків, започаткованої В. Б. Антоновичем. У своїй автобіографії Митрофан Вікторович зазначав, що під час навчання в університеті він досліджував переважно "русскую историю" під керівництвом професорів В. Б. Антоновича, П. В. Голубовського та В. С. Іконникова, "о наставлениях" яких згадував "с глубокой признательностью"⁹.

Тема дослідження, обрана М. В. Довнар-Запольським під час навчання в університеті, вписувалася у загальні принципи і методологію досліджень київської школи, яка вивчала історію та географію різних областей Давньоруської держави. Він спрямував увагу на історію кривичів та дреговичів, що населяли у давні часи територію Білорусії, яка входила до складу Київської Русі. Під час навчання Довнар-Запольський надрукував також ряд статей з етнографії та соціології в журналах "Этнографическое обозрение", "Живая старина" та інших¹⁰.

Після закінчення у 1894 р. університету він отримав схвальний відгук голови екзаменаційної комісії Ф. Зелінського. Враховуючи це, а також опубліковані праці Довнар-Запольського, 30 січня 1895 р. на засіданні історико-філологічного факультету було прийняте рішення про залишення його стипендіатом при університеті для підготовки до професорського звання на кафедрі російської історії. 31 січня того ж року В. Б. Антонович привітав Митрофана Вікторовича з цією подією та висловив надію, що Міністерство освіти дасть на це свою згоду¹¹.

Проте рішення Міністерства довго не надходило. Незважаючи на те, що за роки навчання в університеті Довнар-Запольський ні в чому "предосудительном замечен не был", йому нагадали справу 1888 р., і рішення про його залишення на кафедрі затягувалося. Вирішити справу позитивно вдалося з допомогою В. Б. Антоновича. Крім того, на прискорення прийняття рішення вплинуло присудження молодому вченому Московським товариством природознавців, антропологів та етнографів премії імені великого князя Сергія Олександровича за зібрані і опубліковані у 1895 р. у збірнику "Белорусское Полесье" етнографічні матеріали¹².

Наукові інтереси Довнар-Запольського були пов'язані з дослідженням проблем історії землеволодіння Великого князівства Литовського. Значна кількість джерел до теми, серед них одна з найбільш важливих Литовська метрика, зберігалися у московських архівах, насамперед у Московському архіві Міністерства юстиції (ММЮ). Тому влітку 1894 р. М. В. Довнар-Запольський виїхав до Москви. Обмежені засоби до існування змусили його шукати роботу, і молодий вчений з грудня 1894 р. став працювати позаштатним співробітником у ММЮ. З початком 1896 р. його матеріальне становище поліпшується. З 1 січня 1896 р. Міністерство освіти затвердило його професорським стипендіатом на кафедрі російської історії на строк по 1 січня 1900 р. із стипендією у розмірі 600 руб. на рік¹³.

Помітивши працьовитість і здібність Митрофана Вікторовича, директор МАМЮ Д. Я. Самоквасов звернувся із запитом на історико-філологічний факультет Київського університету щодо згоди його керівництва на прийняття їх професорського стипендіата у штат архіву. Керівництво факультету погодилося, і 25 січня 1898 р. цю радісну новину повідомив Довнар-Запольському професор П. Голубовський. Митрофана Вікторовича зарахували на посаду помічника архіваріуса Литовської метрики. За його ж словами, він працював "усердно" і привів у порядок документи метрики та підготував до них томи архівних описів¹⁴.

Одночасно М. В. Довнар-Запольський став викладати у приватних московських гімназіях Ржевської та Купчинської, а у 1897/1898 навчальному році і у московському Єлизаветинському інституті. Визначилася тема його магістерської дисертації — "Фінансове господарство Литовсько-Руської держави". На початку 1899 р. він склав магістерські іспити і став клопотатися про прийняття його у приват-доценти Московського університету. Він прочитав дві пробні лекції і з осені 1899 по літо 1901 р. працював на цій посаді, викладаючи спецкурс про добу Олександра I та проводив практичні заняття з історії народного господарства XVII ст. Його лекції отримали високу оцінку у слухачів і принесли вченому велику популярність. Так, довідавшись про їх високий рівень, відомий російський письменник Л. М. Толстой під час роботи над романом "Декабристи" звертався до нього за порадами¹⁵.

Реальні здобутки були у Довнар-Запольського і у роботі в архіві. Він брав активну участь у виробленні засад організації та опрацювання архівних джерел під час описання документів та впорядкування Литовської метрики, а також готував матеріали для записок директора до Міністерства, які збирав під час відряджень до Варшавського архіву, Імператорської публічної бібліотеки та інших установ¹⁶.

Під час роботи над Литовською метрикою вчений виробив правила описання документів. Він наголошував, що опис актової книги повинен давати загальне стисле уявлення про неї, включаючи елементи критики джерела і фіксацію заголовка книги, підписи ревізорів, мови актів, обсягу і дефектів книги, характеристики поактового реєстру (змісту) тощо. Важливою умовою описання вчений вважав збереження давньої термінології, яка допомагала визначити суть багатьох юридичних понять. Оригінальні, вироблені на основі ґрунтовного вивчення обширного матеріалу пропозиції Довнар-Запольського щодо описання актових книг не втратили свого значення до цього часу¹⁷.

За два роки роботи у МАМЮ дослідник подав до університету звіт з додатком близько 50 аркушів різних актів, які були прийняті до видання і вийшли друком у 1897 р. у "Документах МАМЮ" та в "Чтениях Общества истории и древностей российских" (ЧОИДР). До Московського відділення цього товариства він передав також збірник документів з історії Литовсько-Руської держави XIV—XVI ст., при підготовці яких були виявлені джерела майже з 200 книг Литовської метрики¹⁸.

Набувши досвіду під час навчання у Київському університеті під керівництвом В. Б. Антоновича, Довнар-Запольський продовжив у Москві науково-організаційну роботу з публікації джерел. У 1897 р. за його ініціативою була створена Археографічна комісія при Московському археологічному товаристві, секретарем якої він був до 1901 р.¹⁹

Видання за власною редакцією кількох томів архівних матеріалів принесли молодому вченому визнання у наукових колах і привернули

увагу вчених. Так, відомий історик та археограф О. М. Лазаревський звернувся з проханням до професора П. Голубовського щодо ознайомлення із збірником документів з МАМЮ. В листі від 29 грудня 1898 р. професор просив Довнар-Запольського надіслати Лазаревському виданий збірник документів, зазначивши, що той "своими трудами" заслужив "такое внимание"²⁰.

У 1899 р. професор Київського університету В. С. Іконников за станом здоров'я відмовився від викладання курсу російської історії, і деякі члени історико-філологічного факультету вирішили запросити до викладання М. В. Довнар-Запольського. Про це 2 грудня 1899 р. його повідомив професор П. Голубовський. Справа про переведення Митрофана Вікторовича тривала майже два роки. За цей час він одружився і завів сім'ю та дітей²¹.

29 травня 1901 р. у тому ж званні приват-доцента Довнар-Запольського було переведено до Київського університету для викладання курсу російської історії. Того ж року він представив до захисту працю про державне господарство Великого князівства Литовського при Ягеллонах, опубліковану у 1901 р.²²

На історико-філологічному факультеті Київського університету М. В. Довнар-Запольський захистив магістерську дисертацію, і 18 травня 1901 р. йому було присуджено звання магістра російської історії. Восени 1902 р. його призначили на посаду в. о. екстраординарного професора. Він продовжив дослідження історії Литовсько-Руської держави і у 1905 р. представив до захисту монографію "Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.". 27 травня 1905 р. він публічно захистив її як докторську дисертацію на історико-філологічному факультеті Київського університету. 31 травня того ж року вчена рада університету затвердила присудження йому ступеня доктора російської історії²³.

М. В. Довнар-Запольський викладав на історико-філологічному факультеті Київського університету курси російської історії "московского периода и периода империи", огляд юридичних джерел та історію російського права. Найбільшу ж зацікавленість серед студентів викликав його курс з історії Великого князівства Литовського. Його учень, згодом відомий вчений Б. Д. Крупницький, згадував, що "професор завжди вмів захопити слухачів, подати ефектну цифру, цікаву подробицю з свого матеріалу. В його очах світився сильний і бистрий розум"²⁴. Отже, Митрофан Вікторович був блискучим лектором, лекції якого викликали захоплення у студентів.

Вчений проявив себе і як талановитий педагог, який виховав у Київському університеті цілу плеяду відомих вчених. Основою для їх підготовки поряд із лекціями та семінарами він обрав роботу в історико-етнографічному гуртку, ідея створення якого з'явилася у нього наприкінці 1902/1903 навчального року. Довнар-Запольський підготував статут гуртка, затвердив його на історико-філологічному факультеті та у Міністерстві народної освіти і 30 вересня 1903 р. відкрив його перше засідання. У вступному слові він визначив як головне завдання членів гуртка дослідження соціальної історії та господарства Московської держави. Отже, вчений окреслив тематику роботи членів гуртка соціально-економічними проблемами Московської Русі XVI—XVII ст.²⁵

Вибір тематики не випадковий. Українська проблематика у Російській імперії на початку XX ст. була неактуальною, а часто і забороненою. Отримавши у 1888 р. гіркий урок, пов'язаний із ввезенням до Російської імперії заборонених у той час українських видань, Довнар-Запольський і у

науковій та педагогічній діяльності прагнув оминати теми, пов'язані з українською історією. На це звернув увагу його учень Б. Д. Крупницький, який хотів досліджувати проблеми історії України, але професор рекомендував йому зайнятися писцовими книгами В'ятки²⁶.

Робота у гуртку проводилась у формі виступів його членів з доповідями, їх обговоренням, для підготовки яких студенти працювали у бібліотеках, архівах, музеях або брали участь у археологічних розкопках. Згодом доповіді друкувалися в "Університетских известиях", аз 1913 р. — у збірнику гуртка та інших виданнях. У доповідній записці М. В. Довнар-Запольського, направленої міністру народної освіти у 1915 р., зазначалося, що членами гуртка за 12 років його роботи опубліковано більше 50 наукових праць. Крім того, у записці вказувалося, що він сам та його учні, члени гуртка, виступали на багатьох археологічних з'їздах²⁷.

У одному з наукових оглядів про XV археологічний з'їзд, який відбувся у Новгороді 21 липня — 4 серпня 1911 р., повідомлялося, що увагу його учасників привернули молоді київські науковці, котрі працювали під керівництвом професора М. В. Довнар-Запольського над проблемами історії Московської Русі. За словами учасниці цього з'їзду, Н. Д. Полонської-Василенко, тоді заговорили про нову школу "істориків-економістів"²⁸.

Наукова школа, що сформувалася на основі студентського університетського гуртка, продовжила кращі традиції школи В. Б. Антоновича як в основних принципах методології (економічний матеріалізм), так і в тематичному плані (вивчення господарства окремих територій Росії). Названа інституція і діяльність М. В. Довнар-Запольського отримала досить гучний резонанс далеко за межами України²⁹.

З лібералізацією політики царського уряду, яка почалася у 1905 р., поступово мінялася тематика наукового гуртка. Ряд доповідей його членів було присвячено історії Київської Русі. Так, у 1905—1907 рр. В. Оголевець підготував доповідь "Изучение вопроса об экономическом быте Киевской Руси", І. Альтшулеру 1908—1909 рр. та 1909—1910 рр. виступив із доповідями "Былины как юридический памятник древней Руси" та "Черты княжеской власти по древнерусским сказаниям былинным". Крім того, зросла кількість членів гуртка, які досліджували проблеми історії України. Так, Єрофіїв у 1904/1905 навчальному році виступив із доповіддю "О малорусских думах", Дорошенко у 1908/1909 — "О деятельности Максимовича", Магура у 1909/1910 — про "Выборы малороссийских депутатов в Екатерининскую комиссию", Пахаревський у 1909/1910 та 1910/1911 — про "Полковую старшину" та про "Козацкий полковой суд", П. Клименко у 1911/1912 навчальному році доповів про організацію західно-руських цехів, а Т. Ернст — про перші набіги кримських татар на Україну. У 1912/1913 р. проблемами історії України займалися І. Ковба, який досліджував селянське землеволодіння Піщанської сотні Переяславського полку по Рум'янцевському опису, та В. Романовський, який вивчав землеволодіння Чернігівського полку у XVII—XVIII ст. Діяльність П. О. Рум'янцева в Україні обрав як тему дисертації учень Довнар-Запольського Г. Максимович³⁰.

Отже, члени наукового історико-етнографічного гуртка при Київському університеті поряд із соціально-економічною історією Московської Русі досліджували також історію Київської Русі, Лівобережної України (Гетьманщини) та інші проблеми історії України.

У 1915 р. Довнар-Запольський звернувся із доповідними записками до міністра народної освіти. В одній із них він просив затвердити новий статут студентського історико-етнографічного гуртка, в який було внесено дві нові статті: про членство у гуртку осіб, що закінчили університет, та

про допуск на засідання гуртка слухачок Вищих жіночих курсів. В іншій записці вчений просив міністра про поновлення державного асигнування на видання наукових праць студентів-членів гуртка. Серед них, як зазначалося у записці, крім студентів і випускників Київського університету, були також випускники Паризького та Берлінського університетів, які займалися в гуртку російською історією³¹.

Отже, у студентському історико-етнографічному гуртку, який очолив М. В. Довнар-Запольський, проводилася наукова підготовка молодих вчених. Керівник гуртка намагався розширити коло його учасників, домагаючись дозволу на продовження роботи у ньому як випускників Київського та інших університетів, так і слухачок Вищих жіночих курсів. Для останніх це була чи не єдина можливість оволодіти методикою наукової праці та захисту дисертації. Протягом багатолітньої діяльності гуртка з нього вийшли відомі вчені: П. П. Смирнов, Б. Г. Курц, Н. Ф. Яницький, П. В. Клименко, В. О. Романовський, Н. Д. Полонська-Василенко, Є. Д. Сташевський, М. В. Базилевич, М. І. Ясинський, В. Е. Данилевич, І. Ф. Ковба, Д. Дорошенко, Ф. Л. Ернст та ін.³²

У педагогічній діяльності М. В. Довнар-Запольського важливе місце займав Київський комерційний інститут. У 1903—1904 рр. він став клопотатися про відкриття у Києві вищих вечірніх комерційних курсів і звернувся у Попечительну раду Київського першого комерційного училища з пропозицією про їх відкриття при училищі. Але рада відхилила його пропозицію³³.

Революція 1905 р. відкрила можливості для створення у Російській імперії "вільних" вищих навчальних закладів, і Довнар-Запольський цим одразу ж скористався. У 1905 р. він звернувся до Міністерства народної освіти з пропозицією відкрити вищі жіночі курси з комерційним відділенням і отримав дозвіл. Одночасно він направив прохання до Міністерства торгівлі та промисловості про відкриття спеціальних комерційних курсів для всіх осіб і у 1906 р. отримав дозвіл на їх відкриття на свій ризик, без сторонньої допомоги. В той же час, весною 1907 р., він передав до Міністерства проект статуту Київського комерційного інституту (ККІ), який було затверджено 12 травня 1908 р. 4 липня 1908 р. засновник інституту в особі Довнар-Запольського передав раді Київського комерційного інституту все майно колишніх курсів³⁴. Отже, за два роки йому вдалося перетворити вищі комерційні курси у престижний навчальний заклад, який було реорганізовано в інститут.

Наскільки важкими були ці роки, видно з доповідної записки Довнар-Запольського міністру юстиції. У ній зазначалося, що "на административном поприще" йому з осені 1906 р. довелося проводити роботу, яка не часто випадала на долю інших. Відкриття вузу відбулося за відсутності коштів, без конкретної програми, без певного складу викладачів та з невідзначеним складом студентів нового для Росії виду навчального закладу. Треба було побудувати для нього будівлі, лабораторії, кабінети, відкрити бібліотеку, музеї³⁵.

Щоб знайти кошти для ККІ, М. В. Довнар-Запольський широко пропагував ідею нового закладу. Так, 23 травня 1907 р. він виступив на зібранні київського купецького товариства, де наголосив на необхідності економічних знань для розвитку країни і подолання економічної кризи. Його запросили також взяти участь у нараді з розробки законопроекту про вищу комерційну освіту, яка мала відбутися 5 січня 1909 р. У запрошенні зазначалося, що він володів у цьому питанні "обширными познаниями и разносторонним опытом"³⁶.

І це відповідало дійсності. ККІ, організований М. В. Довнар-Запольським, за короткий строк перетворився на престижний навчальний заклад. Розташований на Бібіковському бульварі, біля університету, він мав два відділення: комерційне та економічне і підвідділення з поглибленим вивченням спеціальних галузевих знань. В інституті діяла бібліотека на 11 тис. томів книг та музей товарознавства. У програмі навчання були практичні екскурсії та закордонні відрядження до різних країн. Тому велику увагу приділяли в інституті вивченню іноземних мов. Директор ККІ запросив до викладання відомих фахівців: К. Г. Воблого — в майбутньому українського академіка, професора Є. Д. Сташевського та інших. М. В. Довнар-Запольський викладав в інституті російське право і новітню російську історію³⁷.

Показником престижності нового вузу була кількість студентів, що постійно збільшувалася. Так, якщо у 1908 р. в інституті навчалася 229 студентів, то у 1913 р. їх кількість зросла до 4,5 тис.³⁸

У 1912 р. в ККІ сталися зміни: 3 червня того року міністр торгівлі та промисловості затвердив нове положення про інститут, за яким він залишався приватним вищим навчальним закладом, проте наділявся правами державних вузів. Його випускники отримали пільги при проходженні військової служби та зарахуванні на державну службу, на підприємства та залізницю. Надання інституту офіційного статусу стало визнанням авторитету нового навчального закладу³⁹.

Проте у новому положенні Міністерство ввело обмеження правил прийому до вузу. Тому деяких студентів було переведено у вільні слухачі. Це призвело в інституті до зтяжнього конфлікту, який супроводжувався протестами та обструкціями лекцій. Однак директору вдалося справитися із ситуацією і становище в інституті поступово стабілізувалося. Навіть коли "повсюдно" відбувалися студентські виступи, в ККІ, як зазначав Довнар-Запольський у доповідній записці міністру юстиції, вдалося обійтися без репресій і допомоги поліції. В інституті не було страйків, лекції проходили спокійно, без перерв, хоча і при меншій кількості слухачів⁴⁰.

Керівництво інституту встановило контакти з різними установами та підприємствами, банками, залізницями тощо для працевлаштування своїх випускників. У цьому студентам-випускникам вузу допомагав високий авторитет його директора, відомого в ділових колах. Він був делегатом першого Південно-Російського торгового промислового з'їзду (жовтень 1910 р.) та головою Південно-Західного відділення Російської експортної палати, установчі збори якої відбулися 18 лютого 1912 р.⁴¹

М. В. Довнар-Запольський десять років керував інститутом, який став втіленням його ідей перебудови вищої економічної освіти Російської імперії, а саме, поєднання фундаментальної економічної освіти з практичною направленістю навчання. ККІ, виховуючи кваліфікованих спеціалістів у сфері бізнесу, сприяв поживленню економіки. Це було ознакою часу, і Довнар-Запольський не тільки виявив нові тенденції, але, по суті, закріпив їх на практиці. Маючи великі організаторські здібності, універсальні, енциклопедичні знання, він створив вуз із новим напрямком, в якому реалізував талант дослідника і педагога, вільний від рамок державної установи. Це був період найбільшої творчої і особистої свободи вченого⁴².

Царським указом від 12 квітня 1916 р. "за отличную, усердную службу" М. В. Довнар-Запольський був нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеня. Досягнувши нагород і чинів, ординарний професор, доктор російської історії, директор інституту і статський радник Митрофан

Вікторович значно змінив і політичні погляди. Його політичне поправління, яке особливо проявилось в роки Першої світової війни у вигляді германофобських виступів із закликами відмовитися від вивчення німецької мови, полягало в активному несприйнятті революційних організацій у Комерційному інституті⁴³.

Пошкодила репутації Довнар-Запольського і "справа Сташевського". Є. Д. Сташевський, його учень і на той час колега по викладанню у ККІ та Київському університеті, за декілька років роботи у Головархіві Міністерства іноземних справ і Московському архіві Міністерства юстиції викрав ряд цінних історичних документів, що було викрито у 1916 р. Матеріали "справи", яка була закрита в результаті повернення документів, потрапили в газети, в чому звинуватили Довнар-Запольського. Він та його учні виступили з осудом Є. Сташевського. Останнього 23 квітня 1917 р. звільнили з посади у Київському університеті⁴⁴.

Після революційних подій Сташевський організував "справу" проти М. В. Довнар-Запольського. Студенти ККІ, де Сташевський 1918 р. став деканом комерційно-технічного факультету, на мітингу виправдали Сташевського і засудили зв'язки Довнар-Запольського, які він начебто мав з охранкою. За поданням деяких студентів, рада робітничих депутатів Києва засудила професора до смертної кари. Це рішення вдалося скасувати завдяки зусиллям учнів та друзів Митрофана Вікторовича⁴⁵.

У зв'язку з таким поворотом подій Довнар-Запольський видав брошуру "Вынужденные разъяснения", в якій пояснював свою позицію. Він зазначав, що мав підстави обурюватися викраденням Є. Сташевським документів, які мали історичну цінність, "как историк, много энергии потративший на дело охраны архивов, как учитель, обманувшийся в ученике и человеке, как лицо письменно и устно ручавшееся в архивах за Сташевского". Вчений визнавав, що він "поступил в чем-нибудь недостаточно тактично", але не міг пробачити своєму учневі, для якого зробив стільки добра, такий злочин. Але ці події відбувалися вже після звільнення М. В. Довнар-Запольського на його прохання з посади директора ККІ, що сталося 20 березня 1917 р.⁴⁶

У 1917 р. він став одним із організаторів Київського археологічного інституту (КАІ). Ідея організації у Києві центру підготовки архівних працівників виникла ще на XI Археологічному з'їзді (1899 р.). Проте діяльність по створенню КАІ активізувалася лише у грудні 1909 р. У вересні 1910 р. попечителю Київського учбового округу було подано "прошение", проект положення та інші організаційні документи. Згідно з ними у КАІ мали досліджувати проблеми археології, археографії, російської історії, спеціальних історичних дисциплін, бібліотекознавства, а також готувати спеціалістів для архівів, музеїв та бібліотек⁴⁷.

Проте відкриття інституту затягувалося. Тому ініціативу взяв на себе історико-етнографічний гурток на чолі з М. В. Довнар-Запольським. У квітні 1917 р. до Міністерства народної освіти було подано прохання про відкриття КАІ і 30 серпня отримано дозвіл Тимчасового уряду. 27 жовтня 1917 р. на першому організаційному засіданні членів-засновників КАІ закритим балотуванням директором одноголосно було обрано проф. М. В. Довнар-Запольського⁴⁸. У складних умовах зміни політичної влади вчений прагнув, створивши новий інститут, зберегти історичну, культурну спадщину та наукові кадри і зробити все можливе, щоб не перервався зв'язок поколінь.

У 1918 р. спеціальна підкомісія у складі Комісії з вищих навчальних закладів і установ МНО Української держави на чолі з академіком

Д. І. Багалієм переглянула статут і навчальні плани КАІ, до яких було внесено спеціальні курси з історії, археології та мистецтва, а також української палеографії, геральдики тощо. Ці зміни свідчили про зміщення пріоритетів у навчальному плані в бік української історії⁴⁹.

З листопада 1918 р. у приміщенні гімназії В. О. Перетяткович (вул. Велика Володимирська, 47) відбулося урочисте відкриття інституту. У своєму виступі директор інституту М. В. Довнар-Запольський наголосив на значенні архівів для історії та необхідності охорони і збирання архівних матеріалів. В інституті були відкриті бібліотека, музей старожитностей, кабінет мистецтв, архів, планували видавати друкований орган. Високий рівень викладання забезпечувався тим, що лекції та практичні заняття проводили визнані фахівці своєї справи. Проте попри всі титанічні зусилля адміністрації КАІ, зміни урядів в Україні та перепідпорядкування інституту не могли не позначитися на його діяльності. Це призвело до відмови у квітні 1919 р. М. В. Довнар-Запольського від обов'язків директора⁵⁰.

Створення у березні 1918 р. Білоруської Народної Республіки вчений привітав статтею "Жребий брошен". У ній він зазначив, що здійснився великий акт: Тимчасовий уряд Білорусії проголосив її самостійною республікою. Білоруси не прагнули відділитися від Росії, писав Довнар-Запольський, однак "петербургские правители ограбили нашу бедную страну", не надали їй ні автономного, ні федеративного устрою і кинули її "на произвол судьбы". Тому вчений підтримав проголошення її самостійності⁵¹.

У 1918 р. М. В. Довнар-Запольського призначено управляючим Білоруською торговою палатою у Києві. Разом з А. Цвікевичем він вів переговори з Центральною Радою і представником РСФРР в Україні Х. Раковським про взаємне визнання. До початку Версальської мирної конференції вчений підготував брошуру "Основы государственности Белоруссии", що вийшла у 1919 р. кількома виданнями шістьма європейськими мовами. У ній обґрунтовувалося право Білорусії на незалежність⁵².

Поряд з роботою у Білоруській торговій палаті, у Київському археологічному інституті Довнар-Запольський продовжував у 1918—1919 рр. викладати у Київському університеті⁵³. Проте складна політична ситуація та загибель обох його синів у рядах Червоної армії змусили його у 1920 р. залишити Київ та переїхати до Харкова. Він працював у Харківському університеті та Інституті народного господарства. Був головою техніко-економічної ради НК РСІ України, завідувачим статистико-економічним відділом Вукоопспілки та консультантом Зовнішторгу України. У 1922 р. Довнар-Запольський переїхав до Баку, де працював проректором та професором Азербайджанського університету і професором Бакинського політехнічного інституту. Він очолював також управління торгівлі та промисловості Наркомпромторгу Азербайджанської СРР і був директором Сільськогосподарського та торгово-промислового музею. У цей період ним опубліковано ряд статей з історії міжнародних економічних відносин. У 1924 р. він виголосив траурну промову на смерть Леніна: "В. І. Улья-нов-Ленін як учений"⁵⁴.

¹ Довнар-Запольський М. В. // Советская историческая энциклопедия. — Т. 5. — М., 1964. — С. 263; Довнар-Запольський М. В. // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1970. — Т. 2. — С. 54; Михальченко С. И. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. — 1993. — № 6. — С. 162—170; е го же. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — М—Брянск, 1997. — 228 с; М а т я ш І. Б. Митрофан Довнар-Запольський: внесок в українську архівну нау-

- ку та освіти // М а т я ш І. Б. Особа в українській архівистиці: Біографічні нариси. — К., 2001. — С 80-100 та ін.
- ² М и х а л ь ч е н к о С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — С. 84—85.
- ³ Там само. — С. 85—87; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 262, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
- ⁴ М и х а л ь ч е н к о С. И. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. — С. 162.
- ⁵ ЦДІАУК. — Ф. 262, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 1 зв.; Казьмирчук Г.Д., Сілкин А. В. М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. — 1995. — № 1. — С. 80.
- ⁶ ЦДІАУК. — Ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 4, 5; М и х а л ь ч е н к о СИ. Указ. соч. — С. 162.
- ⁷ ЦДІАУК. — Ф. 262, оп. 1, спр. 158, арк. 1—2 зв.
- ⁸ Там само. — Арк. 1, 1 зв.
- ⁹ Там само. — Спр. 1, арк. 1, 1 зв.; спр. 2, арк. 1.
- ¹⁰ Д о в н а р - З а п о л ь с к и й М.В. Очерк истории Кривичских и Дреговичских земель до конца XII столетия. — К., 1891. — 170 с; ЦДІАУК. — Ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 4—5.
- ¹¹ ЦДІАУК. — Ф. 262, оп. 1, спр. 159, арк. 3, 3 зв.
- ¹² К р ы м с к и й А. (рец.) "Белорусское Полесье". Сборник этнографических материалов, собранных М. Довнар-Запольским. Вып. 1. Песни Пинчуков. С прилож. карты северной части уезда и статьи о говоре. — К., 1895. — XXVIII + 203 с. // Киевская старина. — 1896. — № 1. — С. 30—33.
- ¹³ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 1 зв.; спр. 31, арк. 1, 2.
- ¹⁴ Там само, спр. 162, арк. 18 зв. — 19; спр. 1, арк. 1, 1 зв.
- ¹⁵ Там само, спр. 1, арк. 1, 1 зв.; М и х а л ь ч е н к о СИ. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — С. 90.
- ¹⁶ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 2-4.
- ¹⁷ Ш о х і н Л. І. Маловідомі документи про діяльність М. В. Довнар-Запольського в галузі архівної справи // Архіви України. — 1987. — № 1. — С. 68.
- ¹⁸ Там само. — С. 69.
- ¹⁹ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 2—3; М и х а л ь ч е н к о СИ. Указ. соч. — С. 90.
- ²⁰ Там само, спр. 162, арк. 24, 25.
- ²¹ Там само, арк. 26—28 зв., 30—30 зв.
- ²² Д о в н а р - З а п о л ь с к и й М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — К., 1901. — Т. 1. — 807 с. + СХИ.
- ²³ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 1, 2; К а з ь м и р ч у к Г. Д., С і л к і н А. В. Назв. праця. — С. 81; Д о в н а р - З а п о л ь с к и й М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. — К., 1905. — 307 с. + 167 с.
- ²⁴ Крупницький Б. Д. З студентських спогадів історика // Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917—1920. Матеріали, документи, спогади. Кн. 1. Університет Св. Володимира між двома революціями. - К., 2000. - С. 275.
- ²⁵ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 28, арк. 1, 1 зв.; Отчет о десятилетней деятельности студенческого историко-этнографического кружка при университете Св. Владимира // Alma mater. — С. 383.
- ²⁶ К р у п н и ц ь к и й Б. Д. Назв. праця. — С. 277.
- ²⁷ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 20, арк. 1, 2; спр. 31, арк. 7 зв., 8.
- ²⁸ В е р б а І. В. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884—1973). — К., 2000. — С. 43-44.
- ²⁹ Там само. — С. 45.
- ³⁰ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 20, арк. 1, 2, 5, 6, 7 зв.; Отчет о десятилетней деятельности студенческого историко-этнографического кружка при университете Св. Владимира. — С. 384—386.
- ³¹ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 28, арк. 1-4.
- ³² Там само, спр. 20, арк. 1, 2, 5, 6, 7 зв.
- ³³ Там само, спр. 2, арк. 1, 2; К ы ш т ы м о в А. Киевский коммерческий институт в судьбе М. В. Довнар-Запольского // Архивознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наук, праць. Вип. 2: Архівознавчі читання. — К., 2000. — С. 115—116.
- ³⁴ К ы ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 116—117.
- ³⁵ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 6, 8 зв.

- ³⁶ Там само, спр. 19, арк. 1, 1 зв.; К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 117—118.
- ³⁷ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 5; К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 118—119.
- ³⁸ К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 118—120.
- ³⁹ Там же. — С. 124.
- ⁴⁰ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 6.
- ⁴¹ К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 126.
- ⁴² М и х а л ь ч е н к о С. И. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. — С. 164; К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 126, 129.
- ⁴³ К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 127; М и х а л ь ч е н к о С. И. Указ. соч. — С. 166.
- ⁴⁴ М и х а л ь ч е н к о С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — С. 146—154, 198—219; Р у б л ь о в О. С. Сташевський С. Д. // Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. — К., 1998. — Вип. 1. — С. 308—309; Сташевський Євген Дмитрович (1884-1939) // *Alma mater*. - С. 140.
- ⁴⁵ П о л о н с ь к а-В а с и л е н к о Н. Д. Революція 1917: Спогади // *Alma mater*. — С. 132—135; Сташевський Євген Дмитрович. — С. 141.
- ⁴⁶ Д о в н а р-З а п о л ь с к и й М. В. Вынужденные разъяснения (На правах рукописи). - К., 1919. — С. 9, 11; К у ш т ы м о в А. Указ. соч. — С. 127.
- ⁴⁷ М а т я ш І. Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту) // *Київська старовина*. — 1998. — № 6. — С. 54.
- ⁴⁸ Там само. — С. 56.
- ⁴⁹ Там само. — С. 57.
- ⁵⁰ Там само. — С. 62.
- ⁵¹ Д о в н а р-З а п о л ь с к и й М. В. Жребий брошен // *Белорусское слово*. — 1918. - № 2.
- ⁵² ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 202, арк. 1; Л е б е д з е в а В. Тэрытарыяльнае пытанне на беларуска-украінскіх перамовах 1918 г.: Факталагічны і крэшчазнацчы спекты // *Архівознаўство. Археалогія. Джерелазнаўство*. — К., 2000. — Вип. 2. — С. 104—113.
- ⁵³ ЦДІАУК, ф. 262, оп. 1, спр. 29, арк. 1.
- ⁵⁴ М и х а л ь ч е н к о С. И. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. — С. 167.

(Далі буде)